

ԱՅԳԻ-ՊԱՐՏԵԳՆԵՐ ԵՎ ՍՐԲԱՎԱՅՐ-ԱՐԳԵԼԱՆՈՑՆԵՐ
ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Այգի-պարտեգները բնության և մշակույթի մի համադրություն են, որոնք ունեցել են մարդու նյութական և հոգևոր պահանջները բավարարելու գործառույթ: Այստեղ բնությունն ի հայտ է գալիս իր ողջ հմայքով՝ անուշաբույր բուսականությամբ, բազմագույն ներկապնակով և դյուրիչ մեղեդայնությամբ: Պարտեգը մի դրախտ է մարդու հինգ զգայարանների համար:¹ Պարտեգներն ունեն նաև ինչ-որ փիլիսոփայություն. նրանք տալիս են աշխարհի մասին գեղագիտական պատկերացում, ընդգծում են մարդու վերաբերմունքը բնության հանդեպ, դրանք միկրո-աշխարհ են իրենց կատարյալ դրսևորմամբ:² Դրանք նաև այս կամ երկրի, ինչ-որ ժամանակաշրջանի մշակութային կողի վառ վկաներն են, սերտ կապի մեջ են պետությունների պատմության, նրանց բնակչության կենցաղի, առօրյա կյանքի, աշխարհայեցողության հետ:³

Դարերի ընթացքում հարմարվելով մարդկության զարգացման գործընթացներին՝ այգի-պարտեգները ծառայում էին թե՛ որպես գյուղատնտեսական նպատակներին ծառայող տարածք, թե՛ պաշտամունքի վայր ու սրբատեղի, թե՛ զվարճանքների, գորավարժությունների ու որսորդության վայր, թե՛ յուրօրինակ ծառատեսակների, ծաղիկների ու կենդանիների արգելանոց և թե՛ հանգստի գոտի՝ մեղմ ու առողջարար օդով: Դժվար է վերջնականապես պնդել, թե դրանցից որն է կոնկրետ ժամանակահատվածում ունեցել առաջնային նշանակություն: Ի տարբերություն ճարտարապետական քարաշեն կառույցների, պարտեգները բաց երկնքի տակ մնալով, ավելի անպաշտպան էին և շարունակական խնամքի կարիք ունեին: Կենդանական աշխարհի ներգործությամբ ենթարկվելով բնության վերաձևումներին այգի-պարտեգներն աստիճանաբար ձուլվել են շրջակա միջավայրին՝ խաթարվելով ու կորցնելով իրենց նախնական տեսքն ու նշանակությունը: Պարտեգներն անխուսափելի անհետացումից փրկելու միակ միջոցը թերևս տեղանքը նորովի օգտագործելն էր:

Թեև պարտեգների առաջացումը կապված է քաղաքակրթությունների ձևավորման և ուրբանիզացիայի հետ, սակայն նրանց նախատիպերը ծնունդ են առել դեռևս մինչքաղաքակրթական շրջանում:⁴ Տեսակետ կա նաև, որ մարդկու-

¹ Козлова С. Предшественники ренессансных садов в идеальном преображении природы. Издание Московской художественно-промышленной академии имени С. Строганова. 2011. № 3 (0,5 а.л.). Стр. 60.

² Лихачев Д. Поэзия садов: к семантике садово-парковых стилей. М. 1998. Стр. 11.

³ Махлина С. Сады и парки как коды культуры. Стр. 57, <https://cyberleninka.ru/article/v/sady-i-parki-kak-kody-kultury> (հասանելի է 31.05.2018թ. դրությամբ):

⁴ Соколова М. К вопросу об истории садов и парков. Стр. 10, <https://cyberleninka.ru/article/v/k-voprosu-ob-istorii-sadov-i-parkov> (հասանելի է 31.05.2018թ. դրությամբ):

թյան՝ նստակեցության անցնելուն զուգընթաց է սկիզբ առել պարտեզ-այգիների կարգավորումը, ինչի նպատակը բնակավայրի մոտ օգտակար ու պիտանի բույսեր աճեցնելն է եղել:⁵ Հնարավոր է, որ սկզբնական շրջանում դրանք ունեցել են նաև պաշտամունքային բնույթ: Հինչինական սովորույթի համաձայն՝ սրբազան եռյակի բաղադրիչներ ծառերը, քարերը և ջուրը պարտադիր մաս էին կազմում այգիների ու պարտեզների: Այսուհանդերձ, մի բան ակնհայտ է, որ ժամանակի հետ այս պարզունակ այգիներին փոխարինելու եկան ավելի ընդարձակներն ու նշանակալիները: Արքաներն ու մեծատոռմիկներն սկսեցին պարտեզներ կառուցել հանգստի ու զվարճանքների համար:

Հին Արևելքում պարտեզների գոյության ու մարդու կյանքում դրանց ունեցած նշանակության մասին պատկերացում կազմում ենք սեպագիր արձանագրությունների, պապիրուսների, արվեստի գործերի (բարձրաքանդակների, որմնանկարների, գորգերի) և պատմիչների վկայությունների շնորհիվ: Հայտնի է, որ եգիպտական պարտեզները զարդարում էին շատրվանները, տաղավարները, անուշահոտ տարատեսակ ծաղիկներն ու բույսերը, էկզոտիկ թռչունները, կենդանաբանական այգիները: Տարածված էին կախովի այգիները, լողավազանները, արհեստական լճակներն ու ջրանցքները: Միայն Ռամզես 2-րդը (մոտավորապես մ.թ.ա. 1279-1213թթ.) տաճարներին նվիրել է 500 այգի:

Միջագետքում էին գտնվում Շամիրամի հայտնի կախովի այգիները՝ աշխարհի յոթ հրաշալիքներից մեկը: Նորբաբելոնյան շրջանի թագավորական այգիներն այնքան ընդարձակ էին, որ այնտեղ ոչ միայն որսորդությամբ էին զբաղվում այլ նաև զորավարություններ էին անցկացնում: Դրանք արդեն դարձել էին տիրակալների հպարտության առարկան: Ասորեստանի Թիգլաթպալասար 1-ին (մ.թ.ա. 1115-1077թթ.) թագավորը հիացունքով է խոսում իր ստեղծած բուսաբանական այգու մասին և պարծենում, որ նման բազմազան ծառատեսակներ ձեռք բերել դեռ չէր հաջողվել իր նախորդներից և ոչ մեկին: Իսկ Մինախներիբը (Մենեքերիմ, մ.թ.ա. 701-681թթ.) մեծաբանում էր, թե իր այգիներում են աճում աշխարհի բոլոր տեսակի պտուղները: Չինաստանում ևս բարձր մակարդակի էր հասել պարտեզային մշակույթը: Հան դինաստիայի կառավարման տարիներին (մ.թ.ա. 206-մ.թ. 220 թթ.) հսկայական կայսերական այգիներում հատուկ տեղ էր հատկացված վայրի կենդանիներին նրանց նախկին բնակատեղերի նմանությամբ: Այսինքն՝ արդեն ստեղծվում էին պարտեզ-այգիներ՝ իրական բնապատկերով: Հնդկաստանում կարելի է հանդիպել հետագա հասարակական պուրակների նախատիպերը: Հին հնդկական Այոդիյա քաղաքի նկարագրության մեջ կարդում ենք. «Քաղաքի տարբեր տեղերում հանդիպում էին հրապարակներ, այգիներ, պուրակներ՝ լողավազաններով... Երեկոյան այգիներում շրջում էին մարդկային մեծ զագվածներ»:⁶

⁵ Махлина С., նշվ. աշխ., էջ 48, <https://cyberleninka.ru/article/v/sady-i-parki-kak-kody-kultury> (հասնելի է 31.05.2018թ. դրությամբ):

⁶ Рамаяна, книга II, Айдохья. (часть пятнадцатая (Сумантра во дворце Рамы) <http://izbakurnog.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000009/st020.shtml> (հասնելի է 09.06.2018թ. դրությամբ):

Այգիներին ու որսատեղի-պարտեզներին մեծ ուշադրություն էին դարձնում պարսից թագավորները: Քսենոփոնը հիացմունքով է հիշատակում Պարսկաստանում Կյուրոս 2-րդի (մ.թ.ա. 559-530 թթ.) կարգավորած այգու մասին: Ընդհանրապես, մեծատոհմիկ պարսիկների որդիները մանկուց սովորում էին ծառեր տնկել և օգտվել պիտանի բույսերից՝ միաժամանակ զգուշանալով վնասակարներից: Պարսիկների կրոնական պատկերացումների համաձայն՝ ծառն ընկալվում էր որպես բնության կենսատու ուժ, սրբություն և միայն հույժ անհրաժեշտության դեպքում էին այն հատում: Հարզի էր հատկապես նռնին՝ իր բրգաձևության պատճառով և համարվում էր աստվածային կրակի խորհրդանիշ: Հերոդոտոսը վկայում է ծառերի պաշտամունքի մի ծայրահեղ դրսևորման մասին. «Այս ճանապարհով գնալիս Քսերքսեսը (մ.թ.ա. 486-465 թթ. իշխած պարսից թագավոր – Լ.Պ.) պատահեց սոսու, նրա գեղեցկության պատճառով, նա ընծայեց ոսկե զարդ, և նրա պահպանումը հանձնեց անմահներից՝ մեկին: Հաջորդ օրը նա հասավ Լյուդիայի մայրաքաղաք»:⁷

Ընդհանրապես, ծառերի հանդեպ յուրահատուկ վերաբերմունք ու ակնածանք դրսևորելը բնորոշ է եղել հնդեվրոպական տոհմածառից սերած ժողովուրդներին: Այսպես, օրինակ, Հռոմում երկրպագում էին Հռոմուլոսի սրբազան թզենուն: Բավական է, որ նա թառամելու նշաններ ցույց տար, որպեսզի ամբողջ քաղաքին համակեր սարսափը: Իսկ Պալատինյան բլրի լանջերին աճում էր մի հոնի ծառ, որը Հռոմում համարվում էր ամենասրբազան առարկաներից մեկը: Եթե անցորդներից որևէ մեկին թվում էր, թե այդ ծառը խոնարհվել է, նա կարեկցալի բղավում էր, որին ձայնակցում էին փողոցով անցնող մարդիկ և շատ չանցած կարելի էր տեսնել, թե մարդկային ամբոխն ինչպես է ջրով լցված ամաններով բոլոր կողմերից աճապարանքով վազում, կարծես շտապում է հրդեհ հանգցնելու:⁸ Պատկերացում կար անգամ, որ ծառերը շնչավոր են և օժտված են զգայականությամբ: Դրանք կտրելը նուրբ վիրահատության է վերածվել, որը պետք է կատարվեր խնամառուի զգացողության նկատմամբ առավելագույն ուշադրություն ցուցաբերելով, հակառակ դեպքում ծառը կարող էր պատառ-պատառ անել անզգույշ և ապաշնորհ վիրաբույժին: Երբ կաղնին տապալում էին, նա աղիոդորմ ճիչեր ու հառաչանքներ էր արձակում, որոնք լսվում էին մի մղոնի վրա: Համոզմունք կար, որ դա կաղնու հովանավոր ոգին է եղել, որը բողոքել է¹⁰:

Հանրածանոթ է, որ պարսկական պարտեզ-այգիները կոչվում էին «պարադիզ», որը ստուգաբանվում է որպես «pairidaeza»՝ «պատով շրջապատված հողամաս», այսինքն՝ պարսպատված, ցանկապատված տարածք: Հօգուտ այս տեսակետի է խոսում հնագետների հայտնաբերած ուշաքեմենյան ժամանակների (մ.թ.ա. V դարի վերջ – մ.թ.ա. IV դարի վերջ) պալատներին կից պարսպատված հողամասերը, որոնք պետք է որ նախատեսված լինեին այգիների համար: Նմանատիպ

⁷ Պարսից 10.000-անոց ընտիր գորամասի ազնվատոհմիկ զինվոր:

⁸ Herod. VII, 31 (Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1986, էջ 398):

⁹ Ֆրեզեր Ջ., Ոսկե ճյուղը. Մոզոլոսյան և կրոնի ուսումնասիրություն, Եր., 1989, էջ 136:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 138-139:

պարսպապատ տարածքների մնացորդներ հայտնաբերվել են Շոշից: Հակառակ սրան, Պասարգադի այգի-պարտեզը պարսպատվածների շարքին չի դասվում: Ըստ երևույթին, մ.թ.ա. V դարի վերջերին արեմենյանների մոտեցումները այգի-պարտեզներ կարգավորելու հարցում փոփոխության է ենթարկվել:

Հնագիտական պեղումները և անտիկ հեղինակների վկայությունները թույլ են տալիս մ.թ.ա. V–IV դդ. Աքեմենյան Պարսկաստանում առանձնացնել այգի-պարտեզների երկու տեսակ: Մի տեսակը ծառայել է որպես արգելանոց կամ որսատեղի հեծյալ որսով զբաղվելու համար և ունեցել է մեծ, կանոնավոր հարդարված տարածք: Հնարավոր է, որ նման վայր ընտրելիս հաշվի էին առել մոտակայքում աղբյուրի առկայությունը՝ կենդանիներին ջրով ապահովելու համար: Հատկանշական է, որ Քսենոփոնն իր կարվածքում Սելինունտ գետի ափին ընդարձակ պարտեզ էր ստեղծել պուրակներով ու մարգագետինով, որտեղ զբաղվում էր վարագների, վիթերի, եղնիկների որսով: Գուցե Քսենոփոնի այս այգի-պարտեզը նմանակն էր արեմենյան որսատեղիների:¹¹ Այգի-պարտեզի երկրորդ տեսակը՝ ուշաքեմենյան շրջանի պարսպապատված այգի-պարտեզն է, որն ավելի հավաք տեսք ուներ և պալատական համալիրի բաղկացուցիչ մասն էր:

Հին Հայաստանում թագավորական նստավայրին կից հանգստյան ընդարձակ գոտու ստեղծումը ևս տարածված երևույթ է եղել: Վանի թագավորության արքաների մեծագործությունների ցանկում հատկապես կարևորվում է քաղաքաշինությունը, և առանձնահատուկ ընդգծվում քաղաք+ջրանցք+խաղողուտ+անտառ (այգի)+ապարանք (ամրոց)=համալիր կառույցի բաղադրիչների միասնությունը՝ որպես քաղաքաշինական ամբողջություն: Ըստ Գ. Քոչարյանի՝ այս համակարգում իր որոշակի տեղն ունի նաև մերձքաղաքային «արքունի ծառագարդ ապարանքը», ամենայն հավանականությամբ, վայրի կենդանիների որսատեղ-արգելոցով հանդերձ: «Թեպետ վերջին պարագան սեպագիր աղբյուրներում դեռևս բացահայտված չէ, այսուհանդերձ, Վանի թագավորության և նախորդ շրջանի հանրահայտ բրոնզե գոտիների ու խեցանոթների պատկերագրության մեջ արքայական որսի վեհաշուք, հանդիսավոր տեսարանը դրա գոյության առավել քան համոզիչ վկայությունն է», - գրում է նա¹²:

Անդրադառնանք սեպագիր աղբյուրների վկայություններին: Չնայած Հայկական լեռնաշխարհում այգի-պարտեզների գոյության մասին սեպագիր աղբյուրներում պարզորոշ տեղեկություններ չկան, այնուամենայնիվ որոշ աղոտ պատկերացում կարելի է կազմել, օրինակ, Գիլգամեշի մասին միջագետքյան էպոսից: Դեռևս մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից Գիլգամեշի (մ.թ.ա. մոտավորապես 2600թ.)՝ շումերական Ուրուկ քաղաքի կառավարչի մասին էպոսում հիշատակվում է դրախտային այգու մասին: Ուտնապիշմիին գտնելու և նրանից կյանքի ու մահվան խորհուրդն իմանալու հույսով Գիլգամեշը Ճանապարհ էր ընկել դեպի Հայկական

¹¹ Xen. Anab., V, III, 7–11 (Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 116–117):

¹² Քոչարյան Գ., «Արքունի ծառագարդ ապարանքը» Երվանդակերտից առաջ և հետո, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. II, Գյումրի, 1999, էջ 123:

լեռնաշխարհի (Միջագետքից հյուսիս Հայկական լեռնաշխարհն էր ձգված): Երկարատև դեգերումներից հետո «Գիլգամեշ հեռվեն նշմարեց աստվածներուն պարտեզը և անոր քով փութաց: Որթնատունկերը պատած էին գայն, և խաղողի ողկույզները կախված էին անկե: Լաջվարդն ալ տերն և գեղեցիկ տեսքով պտուղներ ուներ: Դարավոր մայրիներուն և կասկենիներուն վրայեն կախված ազնիվ քարերը կշողշողային: Կանաչ գմբուխտը ծովասեզի նման ծառերուն ստորտը տարածված էր: Հոս քեսի և ուղտափուշի տեղ գույնզգույն ազնիվ քարեր կփայլեին: Պտուղի կուտը շափյուղա էր: Գիլգամեշ պահ մը կդանդաղեցնե իր քայլերը և աչքերը կդարձնե աստվածներուն պարտեզի կողմը: Դիցուհի Միդուրին, ծովեզրի գահին վրա բազմած, աստվածներու պարտեզին կհսկե»¹³ Դյուցագնավեպի այս դրվագում առկա են Հայկական լեռնաշխարհի խաղողի այգիների և գինեգործության վերաբերյալ շումերների ունեցած պատկերացումների արձագանքները: Արմավիրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված կավե սալիկներից մեկի էլամերեն տեքստը պարունակում է մի հին հատված «Գիլգամեշ» դյուցագնավեպից: Ընդ որում, դա Գիլգամեշի և Միդուրի դիցուհու հանդիպման դրվագն է: Ս.Հմայակյանի կարծիքով, ներկայացումը բեմադրվել է ուրարտական թագավորի կամ թագածառանգի պսակադրության առթիվ¹⁴: Բայց քանի որ Միդուրին նաև մատուցակ էր, Ս. Պետրոսյանը հավելած է Ուրարտում կայացած այդ ներկայացմանը տալու այլ բացատրություն: Նա գրում է. «Ի պաշտոնե Միդուրին կոչվում էր նաև sãbîtu «մատուցակ»: Վերջինովս է պայմանավորված եղել այն հանգամանքը, որ Ուրարտու ժամանած էլամցի դերասանները Գիլգամեշի և Միդուրի դիցուհու հանդիպման տեսարանը ներկայացնեն խաղողագործության և գինեգործության հայրենիք համարված ուրարտական դարաշրջանի Ուագա (Վա) երկրում, նրա կենտրոնատեղի Արգիշտիխիսիլի-Արմավիրում»¹⁵: Այս երկրանունը ^oAza//Uaza//Uaza, Ն.Հարությունյանը ստուգաբանում է *վագ* «խաղողի որթ» բառի միջոցով, այն հասկանալով որպես «խաղողի վազերի (երկիր)»¹⁶:

Արմավիր քաղաքի՝ սրբավայր լինելու և սոսի ծառերից բաղկացած սուրբ պուրակ ունենալու հետ կապված տեղին կլինի հիշել նաև Անուշավան Մոսանվերին վերաբերող Մովսես Խորենացու վկայությունը. «Արայեանն Արայ մեռանի ընդ Շամիրամայ ի պատերազմին, թողլով արու գաւակ ամենահարուստ և շատահանճար յիր և ի բան՝ զԱնուշաւանն Մոսանուէր: Քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսիսն Արամենակայ որ յԱրմաւիր. Ջորոց զսաղարթունցն սօսաւիւն, ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն, և թէ ուստի շարժումն՝ սովորեցան ի հմայս յաշխարհիս Հայկազանց, և այս ցբագում ժամանակս»¹⁷: Ինչպես տեսանք, հնդեվրոպական մյուս ժողովուրդների նման մեր նախնիներին ևս հարիր է եղել ծա-

¹³ Մարտիրոսյան Ն., Գիլգամեշ. Հին Արևելքի դյուցագնավեպ, Եր., 1963, էջ 78-79:

¹⁴ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 98-99, ծան. 76:

¹⁵ Պետրոսյան Ս., «Արարատյան դրախտը» սեպագիր աղբյուրներում, ՊԲՀ, N 2-3, Եր., 2009, էջ 255-256:

¹⁶ Арутюнян Н., Новые урартские надписи Кармир Блугра, Ер., 1996, стр. 91, пр. 43.

¹⁷ Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի (այսուհետև՝ Խորենացի), Եր., 1981, գիրք Ա, գլ. ի:

ների պաշտամունքը: Մանրակրկիտ և ուշադիր քննության դեպքում մեր պատմիչների և ազգագրագետների աշխատություններում կհանդիպենք Հայաստանում պարտեզ-պուրակ-սրբավայրերի առկայության մասին այլ վկայությունների ևս: Օրինակ՝ քչերին է հայտնի, որ Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառի Թորդան բնակավայրում Գրիգոր Լուսավորիչն ունեցել է, անշուշտ, այդպիսի մի պարտեզ¹⁸:

Պաշտամունքային և բուժիչ նպատակներով հիմնադրված այդպիսի համալիր էլ եղել է Բասենում: Բասենցի Գ.Հակոբյանի վկայությամբ. «Դեպի Բաշցուղ տանող ճանապարհի ձախ կողմը, Վարդերեսենց ջրաղացի շուրջը կար գեղուղեջ քարոյների մի փոքրիկ պուրակ: Այդ քարոյների մեջ կար մի մեծ ու երկար քարոյի, որը կոչվում էր կապույտ քարոյի: Այսպես էր կոչում ժողովուրդը նրա համար, որ կապույտհազ և առհասարակ հազ ունեցող հիվանդներին բերում էին այս պուրակը, սրանց վզին կապում կապույտ հազի շոր կամ այդ սուրբ համարվող ծառի փոքրիկ ճյուղերից և ծառի տակ քնեցնում»¹⁹: «Առանձնապես սուրբ էին համարվում ուռենի, քարոյի և սոսի ծառերը»²⁰: Իսկ Արցախի Վարանդա գավառում, ըստ Ե. Լալայանի, երբ «ուզում են գուշակություններ անել, առավելապես աղջիկները ճյուղի (ճինճի) են ձգում այդ սրբազան ծառերի վրա... Մի որոշ բան մտները դնելով՝ նրանք լարում են իրենց բոլոր ուժը և ճյուղիով բարձրանալով՝ աշխատում մի տերև կտրել և իրենց հետ բերել (պաշար բերել): Եթե հաջողում են, դա ապացույց է, որ իրենց մտադրած բանը կատարվելու է, լավ է և այլն, իսկ եթե չեն հաջողում, նշանակում է, թե չպիտի կատարվի, լավ չէ և այլն»²¹: Հայաստանում սուրբ էին համարվում առհասարակ քարոյին, սոսին, ուռենին և մասրենին, «կեչի ծառն էլ մտնում էր պաշտամունքի ենթակա ծառերի մեջ»²²:

Երվանդունի թագավորների հոգածության առարկաներից մեկն է եղել հենց այդպիսի տաքածքների հարդարումը: Հայաստանում ևս դրանք շրջակայքի կլիմայի առողջացման և պաշտամունքային կարիքների բավարարման նպատակներ էին հետապնդում: Վերջին դեպքում, դրանց ստեղծումը ուղղակի առնչության մեջ էր դրվում բերրիության և պտղաբերության անձնավորում, բուսական և կենդանական աշխարհի հովանավոր Մայր դիցուհու պաշտամունքի հետ: Դրանք փաստորեն վերածվում էին արքունի արգելանոց-սրբավայրերի: Դրանք ստեղծող առաջիններից մեկը լինելու էր Հայաստանի նախկին սատրապ և նորընծա թագավոր Օրոնտես-Երվանդը, որի գործունեության այս բնագավառը ևս Մովսես Խորենացին վերագրում է ավանդական Վաղարշակ թագավորին: Ըստ նրա՝ Վաղարշակը «դառնայ զհիւսիսեաւ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց, ի գիջին եւ ի մառախլուտ տեղիս մայրեաց եւ ի յօռաւեոս. գեղեցիկ իմն կարգելով գերկիրն... ամառնային ժամանակին հովանոցս պատրաստելով, յորժամ զհիւսիսեաւ երթիցէ: Գոմս գերկուս տափարակսն անտառախիտս հանդերձ լերամբքն կազմելով, եւ որ-

¹⁸ Հակոբյան Թ., Մելիք Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. II, Եր., 1988, էջ 475:

¹⁹ Հակոբյան Գ., Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Եր., 1974, էջ 263:

²⁰ Նույնը:

²¹ Լալայան Ե., Երկեր, հ. II, Եր., 1988, էջ 161:

²² Հակոբյան Գ., Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, էջ 264:

սոց տեղիս, եւ զջերմութիւնն Կողայ՝ ի մարմանդս այգեաց եւ բուրաստանաց»:²³ Ստ. Մալխասյանցը բացատրում է. «Պատմահոր միտքն այն է, թե... տափարակ ջերմոտ տեղերում երկու գոմ է հիմնում անասունների համար: Այս տափարակ ջերմոտ տեղերը կծառայէին իբրև ձմեռոց-ղշլա, իսկ դրանց մոտի լեռները կծառայէին իբրև ամառանոց-յայլա և որսատեղ: Կողայի ջերմ տեղերում էլ այգիներ ու բուրաստաններ է տնկում, որոնք օդը մեղմացնում են»:²⁴ Ամենայն հավանականութեամբ, այս վերջինը եղել է սրբավայր-արգելանոց և գտնվել է Պարտիզաց փոքր գավառում, որովհետև Պարտիզաց փոքր գավառի անունը նշանակում է «պարտեզների ձոր, ձորագավառ», իսկ նրա կենտրոն Պարտեզ բնակավայրի²⁵ անունը՝ ուղղակի «պարտեզ, այգի, ծաղկանոց, մրգաստան»:²⁶

Եւս մի արգելանոց-որսատեղիի ստեղծում կապված է Երվանդ Վերջինի անվան հետ: Ըստ Մովսէս Խորենացու՝ Մեծ Հայքի Երվանդ Վերջին թագավորը. «Տնկէ եւ մայրի մեծ ի հիւսիսոյ կողմանէ գետոյն (Արաքսի – Լ.Պ.), եւ որմովք ամբացուցանէ, արգելելով ի ներքս այծեմունս երագունս, եւ զեղանց եւ զեղջերուաց ազգ, եւ ցիռս եւ վարագս. որք ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանտառն, որովք ուրախանայր թագաւորն յաւուրս որսոց: Եւ անուանէ զանտառն՝ Ծննդոց»:²⁷ Երվանդակերտ ձեռակերտի խորենացիական նկարագրությունը կասկած չի թողնում, որ նրան կից ստեղծված այս սրբավայր-արգելանոցը ձևոված է եղել բուսաշխարհի և կենդանական աշխարհի հովանավոր Մայր դիցուհուն: Ահա այն. «Քանզի զմիջոց հովտին մեծի լնու մարդկութեամբ եւ պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիր: Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց եւ հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ բոլորակութիւն ական: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ՝ իբր զարտեւանանց խիտ եւ զեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձեւ՝ արդարեւ զեղաւոր կուսից յօնից դարաւանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց՝ ծնօտից պարզութեան զեղեցկութիւն: Իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք ավանցն՝ զերկթերթիւն նշանակէ շրթունս... եւ արդարեւ բերրի եւ թագաւորական դաստակերտն»:²⁸ Երվանդ Վերջինի կողմից նորաստունկ անտառին տրված Ծննդոց անունը ևս վկայությունն է նրա՝ Մայր դիցուհուն ձևոված սրբավայր-արգելանոց լինելու, որովհետև Անահիտ մայր դիցուհին ոչ միայն կենդանական ու բուսական աշխարհների, այլև մայրության, մանկածնության²⁹ և, առհասարակ, բոլոր ծնունդների հովանավորն էր:

Միապետի կամ կառավարչի նստավայրը վարչաքաղաքական կենտրոնի հետ քաղաքի մյուս մասերից առանձնացնելը Արևելքի հելլենիստական քաղաքներ-

²³ Խորենացի, Բ, գ:

²⁴ Խորենացի, էջ 479, ծան. 114:

²⁵ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 77, 110: Ալիշան Ղ., Հայաստան յառաջ քան զլինելն Հայաստան, Վենետիկ, 1904, էջ 10:

²⁶ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Եր., 1979, էջ 69-70:

²⁷ Խորենացի, Բ, խա:

²⁸ Խորենացի, Բ, խբ:

²⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳՍ հրատ., հ. 1, Եր., 1971, էջ 903: Вардумян Г. Дохристианские культы армян. «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ. 18, Եր., 1991, էջ 107:

րի (Անտիոք, Ալեքսանդրիա, Դուրա-Շվրոպոս, Պերգամոն) բնորոշ գծերից էր, որ պաշտամունքային գլխավոր համալիրները նույնպես կառուցվում էին առանձնացած տեղերում: Այս առումով ուշագրավ է Երվանդի կողմից մայրաքաղաքը Արմավիրից Երվանդաշատ, իսկ կուռքերին Բագարան տեղափոխելը:³⁰ Մայրաքաղաքից դուրս կառուցված սրբավայր-քաղաքն, այսուհանդերձ, նրանից հեռու գտնվել չէր կարող, որովհետև դրանում նախնառաջ իրագործվում էր թագավորի դինաստիական աստվածների և աստվածացված նախնիների հելլենիստական պաշտամունքը: Բնականաբար, նրանց պաշտամունքն իրագործվելու էր սրբավայր-քաղաքի գլխավոր տաճարում: Երվանդունիների հետևորդ Արտաշիսյանները ևս, շարունակելով իրենց նախորդների ավանդույթները, ուշադիր են եղել նույնատիպ համալիրների ստեղծման հարցում: Ապպիանոսի վկայությամբ, Տիգրան Մեծը իր «Քաղաքի արվարձանում կառուցեց մի պալատ, ընդարձակ զբոսայգիներով, որսատեղերով և լճերով»:³¹ Ս. Կրկյաշարյանը նկատել է տալիս, որ այդպիսիք բնորոշ էին նաև Հայաստանի մյուս խոշոր քաղաքներին՝ Արմավիրին, Երվանդաշատին և Արտաշատին:³²

Արտաշիսյանների հետևորդ Արշակունիներից Խոսրով 3-րդը՝ Կոտակը, նույնպիսի քայլեր է ձեռնարկել՝ ստեղծելով Խոսրովակերտ անտառը և թարմացնելով նույն վայրում գտնվող և ավելի վաղ գոյություն ունեցած սրբավայր-արգելանոցը: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ այն Գառնի բերդից տարածվում էր «մինչև ի դաշտն Մեծամորի ի բլուրն, որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսայ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչև յապարանսն Տիկնունի՝ տնկեցին զկաղնին: Եւ կոչեցին զանուն նորա Տաճար մայրի: Եւ միւս ի մայրեացն յեղեգնաբերանին ի նմանէ ի հարաւակոյս լցին զդաշտն կաղնատուն տնկով. եւ կոչեցին զանուն նորա Խոսրովակերտ... եւ ապա զամենայն էրես եւ զգագանս հրամայեաց ժողովել թագաւորն, եւ լնուլ զքաղաքորմսն, զի լիցին նոցա տեղիք որսոց զբոսանաց ուրախութեան թագաւորութեան նորա»:³³ Ուշագրավ է, որ առաջին անտառը ձգվում էր «մինչև յապարանսն Տիկնունի» և կոչվում էր «Տաճար մայրի»: Իսկ այդ անունները հստակ հեթանոսական բնույթի են, ուստի, ի տարբերություն Խոսրովակերտ անտառի, «Տաճար մայրի» կոչված անտառը քրիստոնյա Խոսրով 3-րդից առաջ գոյություն ունեցել է: Իսկ այստեղ գտնված ապարանքի Տիկնունի (<տիկին-ունի) անունը ցույց է տալիս, թե ում է ձոնված եղել այդ սրբավայր-արգելանոցը: *Տիկին*-ը մայր դիցուհի Անահիտի հայտնի մակդիրն էր:

«Ավանդապատում»-ը մեզ է փոխանցում Հայաստանում ծառերի ու, ընդհանրապես, այգի-պարտեզների գոյությունը փաստող դրվագային պատմություն-

³⁰ Խաչատրյան Ժ., Հայաստանի անտիկ շրջանի քաղաքներն ու քաղաքաշինությունը ըստ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության», ՊԲՀ, 1998, թիվ 1-2, էջ 182:

³¹ *Аппиан, Митридатовы войны*, https://royallib.com/read/appian/mitridatovi_voyni.html#204800 (հասանելի է 09.06.2018թ. դրությամբ):

³² Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Եր., 1970, էջ 118:

³³ Փաւստոսի *Բիւզանդացոյ պատմութիւն Հայոց*, Բնագիրը Ք. Պատկանյանի, թարգմ. և ծան. Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1987, Գ, ք:

ներ: Այստեղից մենք իմանում ենք, որ Հայոց ձորի Հնդստան գյուղի մոտակայքում «Սուրբ ծառերի պուրակ»³⁴ է եղել և հավատացել են, թե այդտեղի ծառերը հատելիս՝ դրանցից արյուն է հոսել: Բսկ Դերսիմի շրջանում գոյություն է ունեցել «Տրդատի մորի» անունով մի «անմատչելի ու անթափանց պուրակ», որտեղ Աստծու պատիժը կրած Տրդատ 3-րդ թագավորն (298-330թթ.) էր պատսպարվել³⁵: Խորենացու մոտ Տիրան թագավորի (338-350թթ.) կողմից պարսիկ Դրվասպին այգի-պարտեզ նվիրելու մի հպանցիկ նկարագրություն է պահպանվել: Այնտեղ կարդում ենք. «Գ՛րուասս պոմն պարսիկ զմտերիմ իւր, որ խնամեցեալ էր ընդ նախարարս Վասպուրականի, որում տուեալ էր զաւանն Տատեօնս հանդերձ ազարակօքն, և զայգին մեծ, յոր մտանէր առուն գետ, հանեալ ի ծովէն Գայլատուայ»³⁶:

Ուշագրավ են որսորդությանն առնչվող Մեծ Հայքի *Որսիքանք* և *Վարաժնունիք* գավառների անունները: Թերևս սրանք էլ արքունի սրբավայր-արգելանոցներ են եղել: *Որսիքանք*-ը Կորճայք նահանգի գավառներից էր:³⁷ Անվան առաջին բաղադրիչը *որս* բառն է, երկրորդը՝ *-իք* վերջածանցը, որոնք վեր են հանում **որսիք* «որսորդ» բառը՝ հոգնակի թվով՝ «որսորդներ»//*Որսիքանք*: Վարաժնունիք անունով երեք գավառներ՝ ա. Այրարատում («այժմյան Հրազդանի, Սևանի, Դիլիջանի և Կարմիրի շրջանների մեծ մասը»³⁸)՝ ներկայիս Դիլիջանի արգելանոցը ներառյալ, բ. Վասպուրականում՝ Խանասորի լեռնանցքին հարող տարածքում³⁹, գ. Տավրուբերանում՝ Խնուս գետի հովտում⁴⁰: Վասպուրականի Վարաժնունիք տոհմանվան առնչությունը արքունի արգելանոց-որսատեղերի հետ բացահայտվում է Խորենացու հետևյալ հաղորդումների միջոցով: 1. Գեղամի Գառնիկ թոռը. «Ի սորա ծննդոց... ոմն Վարաժ անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուաց եւ այծեմանց եւ վարագուց. Դիպաձգութեամբ նետից կորովի. Ջսա ի վերայ որսոց արքունականաց կարգե (Արտաշէս արքայ), եւ շէնս պարգեւէ նմա առ եզերք գետոյն, որ անուանեալ կոչի Հրազդան: Եւ ի սմանէ ասէն լինել զտունն Վարաժնունի»⁴¹: 2. Վաղարշակ արքան «Իսկ գ՛րատ ի զաւակէ Գառնկայ, որ ի Գեղամայ, ի վերայ որսոց արքունականաց կարգե: Որոյ որդի եղել Վարժ՝ յանուն նորա անուանի ազգն, բայց այս զկնի, յաւուրս Արտաշէսի»⁴²: 3. Պատանի Վարաժը էր «նշաւակ ի նետաձգութիւն կորովութեան... Ջնա իշխան արքունականացն արարեալ որսոց, եւ շէնս պարգեւեալ նմա զՀրազդան գետով՝ յանուն նորա կոչի ազգն Վարաժնունի»⁴³:

Նույնպիսի որսատեղ-արգելանոցի մասին տեղեկություն պահպանվել է Ագաթանգեղոսի մոտ. «Ապա յետ այսորիկ ժամ տուեալ *որսոյ*՝ ամենայն զորաց

³⁴ Ղանալանյան Ա., *Ավանդապատում*, Եր., 1969, էջ 391:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 394:

³⁶ Խորենացի, Բ, կր: Գայլատվա ծովը մի փոքր լիճ Դիադինից (Տատեոն) հյուսիս-արևմուտք, Մասիսից արևմուտք և այժմ կոչվում է Բալըղ-գյոլ (ձկան լիճ) (Խորենացի, էջ 498, ծան. 190):

³⁷ *Սշխարհացույց*, էջ 75, 108:

³⁸ *Սշխարհացույց*, էջ 82, 111:

³⁹ *Սշխարհացույց*, էջ 82, 109:

⁴⁰ *Սշխարհացույց*, էջ 82, 107:

⁴¹ Խորենացի, Ա, ժր:

⁴² Խորենացի, Բ, է:

⁴³ Խորենացի, Բ, ժա:

ածել կուտել զպառականն, խուճապական սիռեալ, երագագ տուեալ, թակարդ ձգեալ, կամեցեալ որս առնել, երթեալ ի դաշտն *Փառական Շենակաց*⁴⁴: Իսկ Անանուն պատմիչը Մասիսներին առնչելով աստվածաշնչային Արբահամի հարձին, գրում է. «Եւ լինին նորա երեք որդիք. Փառոխ՝ նա է Եղիազար, եւ Փառոխտ կոչեն գտեղի բնակութեանն, եւ *Փառականն դաշտ որսոց* եւ արշաւանաց նոցին, որ խառնին յազգ Արամենակայ»⁴⁵ Փառոխը ըստ Մովսես Խորենացու բերած հին հայոց ավանդազրույցների, Մասիսի անվանադիր Ամասիայի որդին էր, իսկ նրա նստավայրը՝ իր անունը կրող Փառախտուն էր Մասիսի հյուսիսային լանջին⁴⁶ Վերջինիս մոտերքում էլ գտնվելու էր *Փառական* կոչված «որսոց եւ արշաւանաց» դաշտը: Հ. Աճառյանը սա նույնը համարելով Ազաթանգեղոսի հիշատակած «Փառական շենակաց»-ի հետ, ավելացնում է. «*Փառական*՝ դաշտի հատուկ անուն է, իսկ *շենակ* նշանակում է «որս»⁴⁷: Իսկ Բ. Չուգասզյանը հետևյալ կարծիքն է հայտնում. «Հայ. *պառակ-փառակ* «կող, եզր, քղանցք, ծոպ, փեշ», «ստորոտ, լեռան լանջ», «որսը շրջապատելու համար օղակաձև դասավորված հեծյալ կամ հետիոտն զորք»⁴⁸ Այսինքն՝ *Փառական* հատուկ անունը նշանակում է այնպիսի որսավայր, որտեղ որսի ելած իշխանավորներին օգնել են նաև շուրջկալող խմբեր:

Մովսես Խորենացու և Ազաթանգեղոսի վերոբերյալ հաղորդումներից պարզվում է, որ Մասիսի ստորոտին գտնված Փառական դաշտն արքունի որսատեղի է եղել: Դրա մնացորդները որպես որսատեղի են ծառայել հետագա դարերում նա: Արաբ մատենագիրներից Աբու-լ-Ֆիդայի հաղորդմամբ. «Կանունի մեջ կարդում ենք, թե Հարաթի (իմա՛ Արարատի, Մեծ Մասիսի) գագաթը շատ դժվարամատչելի է. Այնտեղ մշտական ձյուն է նստած: Նրանից ցած կա մի ուրիշ սար, որ կոչվում է ալ-Հուայրաթ կամ Փոքր Հարաթ (իմա՛ Փոքր Արարատ, Փոքր Մասիս): Այդ փոքր սարն է, որ շրջապատի բնակիչներին ջուր է հայթայթում, ինչպես և փայտ ու որսի երե»⁴⁹: Ռուսական դիվանագետ, ծագումով գերմանացի Մ. Ֆրեյզանը նա իր 1812թ. ուղեգրություններում անդրադարձել է Մասիսների ստորոտի որսատեղիին. «Ընդարձակ մի դաշտ տարածվում է լեռան ստորոտին, որ դեպի որոշ բարձրության ծածկված է անտառներով՝ լի ապշեցուցիչ թվով վայրի կենդանիներով»⁵⁰ Ծագումով գերմանացի, ռուսական բանակի մեկ ուրիշ սպա՝ Մ. Ֆոն Կոցերուն, ավելացնում է. «Արարատում գտնվում են բազմաթիվ գագաններ և հսկա մեծությամբ օձեր»⁵¹: Փաստորեն, այս արքունի որսատեղին նախաքրիստոնեական

⁴⁴ Ազաթանգեղայ «Պատմություն Հայոց», Քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանի, Եր., 1983, Բ, 211, էջ 120:

⁴⁵ Սերբեռնի եպիսկոպոսի պատմություն, բաղդաստութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջարանի եւ ծանոթութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Եր., 1939, գլ. Ա, էջ 7:

⁴⁶ Խորենացի, Ա, ժբ

⁴⁷ Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., հ. III, Եր., 1977, էջ 509:

⁴⁸ Չուգասզյան Բ., Բառաքնական դիտողություններ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1981, N 2, էջ 36:

⁴⁹ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 154-155, ծան. 138:

⁵⁰ Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. 6, Եր., 1934, էջ 404:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 545:

դարերում նաև արգելոց-սրբավայր է եղել, ինչպիսին Երվանդ Վերջինի հիմնադրած և Սայր դիցուհուն ձուկած Օննոց անտառն էր:

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ հնագույն ժամանակներից ինչպես Հին Արևելքի մյուս երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում գոյություն են ունեցել հատուկ պահպանվող տարածքներ, որոնք թագավորների ու նրանց մերձավորների համար ծառայել են ոչ միայն որպես արքունի պարտեզներ, պուրակ-սրբավայրեր, այլև որպես արգելանոց-որսատեղիներ և զվարճանքի ու զորավարժությունների համար նախատեսված վայրեր: Դրանցից հանրաձայն էն ա. Արգիշտիխինիլի-Արմավիրի Սոսիների պուրակը, բ. Երվանդ Վերջինի բարեկարգած «Օննոց անտառ»-ը, գ. Տիգրանակերտի մերձակայքում Տիգրան Մեծի կառուցած այգի-պարտեզը, դ. Խոսրով Կոտակի հիմնած Խոսրովակերտ անտառը և կարգավորած «Տաճար մայրի»-ն, իսկ մոռացվածների կամ անտեսվածների շարքին կարելի է դասել հետևյալները.

1. Տայքի Պարտիզաց փոքր գավառի այգի-պարտեզը,
2. Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառում Թորդան բնակավայրի այգի-պարտեզը,
3. Այրարատ նահանգի Բասեն գավառի պուրակը,
4. Արցախ նահանգի Վարանդա գավառի պուրակը,
5. Վասպուրականի Հայոց ձոր գավառում Հնդստան գյուղի «Սուրբ ծառերի պուրակ»-ը,
6. Օռփք նահանգի Դերսիմի շրջանում «Տրդատի մորի» պուրակը,
7. Այրարատի Ծաղկոտն գավառի Տատյոնք (Դիաղին) ավանի այգին,
8. Կորճայք նահանգի Որսիբանք գավառի արգելանոց-որսատեղին
9. Վասպուրական, Այրարատ, Տուրուբերան նահանգների Վարաժնունիք անունով գավառների արգելանոց-որսատեղիները,
10. Այրարատի Մասյացոտն գավառում Մասիսի լանջին գտնվող «Փառական Շեմակաց» արգելանոց-որսատեղին:

ПАРКИ-САДЫ И СВЯТИЛИЩА-ЗАПОВЕДНИКИ В ДРЕВНЕМ ВОСТОКЕ И В АРМЕНИИ

___ *Резюме* ___

___ *Л. Петросян* ___

С древних времен, подобно другим странам древнего Востока, в Армении также существовали особо охраняемые природные территории, которые служили не только святилищами и святынями, но и царскими садами, охотничьими угодьями, заповедниками, местами для развлечения и тренировки. Из них популярны а) “Сосац пурак (“Парк платанов”) в Аргиштихинили-Армавире, б) “Цнддоц антар” (“Лес родов”), который упорядочил царь Ерванд Последний, в) сад-парк, построенный Тиграном Великим около Тигранакерта, г) “Тачар майри”

(“Собор кедров”) и д) роца Хосровакерт царя Хосрова Котака. Этот список мы расширили с учетом более десятка малоизвестных садов и парков, информация про которых является отрывочной и нуждается в дальнейшем подтверждении. Ими являются: 1. сад-парк в гаваре Партизац пор (ущелье парков), 2. сад-парк у населенного пункта Тордан в гаваре Даранаги, 3. парк в гаваре Басен, 4. парк в гаваре Варанда, 5. «Сад святых деревьев» в селе Индстан в гаваре Айоц дзор (Армянское ущелье), 6. парк “Трдати мори” (“роца Трдата”) в гаваре Дерсим, 7. сад у поселка Диадин в гаваре Цахкотн, 8. охотничье угодье-заповедник в гаваре Ворсиранк (слово *ворс* - арм. охота) 9. охотничье угодьи-заповедники в гаварах Варажнуник, 10. охотничье угодье-заповедник “Паракан шемакац” в гаваре Масацотн на склоне горы Масис (Арарат).

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Պետրոսյան Լուսինե Սարգսի – պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոն, Շիրակի պետական համալսարան,
E-mail: Vahe1996@mail.ru